

LŐRINCZ JULIANNA

RITKÁK-E A RITKÁBB SZÓALKOTÁSI MÓDOK? A RÖVIDÍTÉS ÉS A JELENTÉS- TAPADÁS AZ ANYANYELVKÖNYVEKBEN

1. Bevezetés

Az internetes nyelvhasználat (közösségi oldalak, blogok, kommentek és egyéb internetes szövegek) hatására jelentősen megváltozott/átalakult a fiatalok anyanyelvhasználat, ami nemcsak az egyes társadalmi nyelvváltozatokban, hanem a sztenderdben is jelentős változásokat idézett elő (vö. Zimányi 2007, 2013, Minya 2003, 2010, Bódi 2004, Veszelszki 2010). Ez vonatkozik a szóalkotásmódokra is. Amíg korábban a rövidítés különböző típusai főként csak bizonyos nyelvváltozatokban voltak produktívak és gyakoriak, például az ifjúsági nyelvben, a társalgási szövegekben, ma a köznyelvben és – többnyire a média hatására – a sztenderdben is egyre inkább elterjedtek, sőt elfogadottakká váltak.

Tanulmányomban a hagyományosan ritkább szóalkotási módoknak nevezett szóalkotási módok közül (ikerítés, szórövidülés, szóelvonás, mozaikszó-alkotás, jelentéstapadás, szóhasadás, népetimológia, elemszilárdulás, tulajdonnév köznevesülése) a szóalkotások olyan típusaival foglalkozom részletesen, amelyekben egyértelműen kimutatható az alaki és szemantikai rövidülés, tömörítés. Így esett a választásom a jelentéstapadásra és a szóelvonásra. Vizsgálatra egyetemi tankönyveket, a magyarországi és felvidéki általános iskolai 9. osztályos Magyar nyelv, a 4. osztályos gimnáziumi Magyar nyelv, a 12. osztályos Magyar nyelv és kommunikáció, valamint a 9. osztályos Magyar nyelv és kommunikáció című kísérleti tankönyvet választottam ki.

2. A ritkább szóalkotási módok kérdésének rövid elméleti áttekintése

Dolgozatomban a rövidülés különböző eseteit is áttekintve megpróbálom tisztázni az alaki és szemantikai rövidülés és a tömörítés kérdését, amelyek szorosán összekapcsolódnak egymással. Egyes szakmunkákban ugyanis a dolgozatomban részletesebben elemzett jelentéstapadást is a rövidítések közé sorolják. Ugyanakkor a szóelvonás is tartalmaz olyan típust, amely inkább a jelentéstapadáshoz tartozik, mivel a rövidítés/elvonás következtében megmaradt szóelem önálló lexémaként él tovább a nyelvben, és felveszi a korábbi összetétel mindkét tagjának jelentését. Mivel a mai magyar nyelv különböző változataiban igen produktívak a rövidítés különböző esetei, így a jelentéstapadás (egyes szakirodalmak ezt a típust is a rövidítések közé sorolják, ld. www.helyesiras.mta.hu internetes forrás), a szóalkotási módok tárgyalásakor ezeket célszerű elkülöníteni a ritkább szóalkotási módok többi típusától és önálló szóalkotási módként kezelni a szóképzéssel, valamint a szóösszetétellel együtt. Ez azért is fontos, mert a tanulók kommunikatív és anyanyelvi kompetenciájának fejlesztése fontos követelmény, a tanárnak nemcsak az elméleti, hanem a nyelvhasználati kérdésekkel is foglalkoznia kell a tanórákon. A tankönyvszerzőknek pedig segítséget kell nyújtaniuk a nyelvi anyag körültekintő kiválasztásában.

A vizsgált kérdés szakirodalma az utóbbi években kezd különösen növekedni. Hogy csak néhány forrást ragadjunk ki, a www.anyanyelv-pedagogia.hu című internetes szakfolyóiratban (vö. Simon 2014), az Iskolakultúrában (vö. Porkoláb 2015), az Édes Anyanyelvünkben, a Magyartanításban jelent meg több tanulmány, valamint több disszertáció is napvilágot látott a kérdésben (vö. Juhász 2007, Vincze 2011).

Nézzük meg közelebbről a szóelvonást.

2.1. A szóelvonás

Olyan szóalkotási mód, amely során egy egyszerű szóról leválasztunk egy morfémának vélt elemet. Ez többnyire egyszerű szó képzője vagy összetett szó elő-, illetve utótagja. A megmaradt szóelem önálló lexémaként él tovább a nyelvben. Főbb típusai a következők:

- **Képzőnek vélt elem elvonása:** Pl. *kadarka* → *kadar*, *sétál* → *séta*
- **A toldalék „megelevenedése”,** ami azt jelenti, hogy egy affixum válik önálló lexémává, magába sűrítve az alapszó/szavak összefoglaló jelentését: *szimbolizmus*, *impresszionizmus* → *izmusok*
- **Összetett főnevek képzőjének elhagyásával összetett igelak** keletkezik: *gépírás* → *gépír*, *nagytakarítás* → *nagytakarít*, *szakdolgozat* → *szakdolgozik*
- Az ehhez a típushoz tartozó szavak egy része lexikalizálódott elemként már korábban bekerült a centrális szókincsünkbe (vö. Grétsy–Kovalovszky 1980), más részük azonban csak bizonyos nyelvváltozatokban, különböző pragmatikai jelentésekben volt használatos. Így a társalgási nyelvben, egyes szaknyelvi regiszterekben és különböző társadalmi nyelvváltozatokban, mint például az ifjúsági nyelvváltozatok.
- **Összetételnek vélt morféma-komplexumból egy elem elvonása:** *trolibusz* → *trol*, *videokészülék* → *video*, *fogyókúrázik* → *fogyózik*
- **Jelentéstapadás:** az összetétel egyik tagját elvonjuk a szóból, a megmaradt rész átveszi mindkét szerkezeti tag jelentését. Pl. *levélbélyeg* → *bélyeg*

Véleményem szerint a d) és e) pontokban található példák a jelentéstapadáshoz tartoznak, mivel nemcsak alaki rövidülés megy bennük végbe, hanem nagymértékű lexikai- szemantikai változás is. Ugyanakkor szófajtani, szintaktikai kérdést is érint a téma.

Ezt a látszólag elméletinek tűnő kérdést azért sem lehet megkerülni, mert az anyanyelvi kultúra fejlesztésének, az anyanyelvi kompetenciának fontos része a nyelvi magatartás, a kommunikatív kompetencia, benne a szövegalkotási készség kialakítása és fejlesztése. Megkerülhetetlen a nyelvi adekvátság/inadekvátság kérdése is, mivel az iskola feladata az intézményes anyanyelvi nevelés. Több divatos nyelvhasználati elmélet és főleg a szocio-lingvisztikában általánossá vált nézet – az anyanyelvi nevelésre véleményem szerint sokszor károsan ható tendencia –, hogy a nyelvhasználó használja a nyelvet (ez igaz is), és az ő jelentéstulajdonításától függ a szavak jelentése, és ha a sztenderdtől eltérő, nyelvhasználati szempontból kifogásolható szavakat használ, nem tér el a normától, mert más a nyelvhasználó egyéni normája.

Ez viszont csak részben fogadható el, mert minden anyanyelv-használónak tudnia kell különbséget tenni az egyes nyelvváltozatokban, illetve szövegtípusokban használható lexikai elemek és nyelvtani formák között. Minden nyelvváltozatnak megvan a maga normája, amely azonban része a magyar nyelv normarendszerének.

A nyelvi norma kérdése összetett kérdés, hiszen nem egységes a nyelv normája, hanem a nyelv különböző változatait figyelembe véve nyelvi normarendszerről kell beszélnünk (vö. Banczerovszki 1998, Zimányi 2010). A nyelvi normáról szólva Molnár Mária megállapítja, hogy „egy restriktív szabályrendszer, melyet egy adott közösség létrehoz, elfogad és igazodik hozzá” (Molnár 2014: 41). A norma és az egyén viszonya nem egyértelmű a fiatalok többségének egyéni nyelvhasználatában, erre utal Molnár mellett Porkoláb Ádám is (vö. Molnár 2014, Porkoláb 2015: 77). A kommunikatív adekvát nyelvhasználat a nyelvi viselkedés – amely a szűkebb közösségek nyelvhasználói által sokszor felülíratik – minden színterén nagyon fontos, mert e nélkül nyelvi bizonytalanság alakul ki a tanulóknál éppen a legfogékonyabb korban, amikor az intézményes anyanyelvoktatás segíthetne megérteni és megszilárdítani a nyelvhasználati alapismereteket, a nyelvhasználati normarendszert is. A magyarországi újabb tankönyvek, valamint a legújabb szlovákiai magyar anyanyelvtankönyv erre már kísérleteket is tettek.

Porkoláb Ádám azt is felveti, hogy a szociolingvisztikai szakirodalomban a normarendszert vizsgálva a nyelvi ideológia kérdése is felmerül, a kérdést szűkebben értelmezve, főleg a központi norma létét negatívan érintve (Porkoláb 2015: 78, vö. Lanstyák 2014). Jelen dolgozatban nincs szándékomban foglalkozni a nyelvi ideológiákkal, mert sok kérdéssel nem értek egyet, és megnövelné a dolgozat kereteit is. Annnyit azonban meg kell jegyezni, hogy sok nyelvi ideológiának nevezett jelenség figyelmen kívül hagyása, az iskolai nyelvművelés negligálása, a nyelvi etikett megsértése a különböző kommunikációs helyzetekben inadekvát közlésekhez vezethet. Minden, a tankönyvekben tárgyalt tananyaggal kapcsolatos elméleti és gyakorlati nyelvhasználati kérdés feltüntetése mellett az anyanyelvoktatásban figyelembe kell venni a tanulók nyelvhasználatát is, mert különben nem fogják érteni, miért tartjuk sokszor inadekvátnak a szóbeli és írásbeli megnyilvánulásait.

2.2. A jelentéstapadás kérdésének rövid története

A jelentéstapadás kérdésének felvetése nem új keletű a szakirodalomban, Jakab István például több mint negyven éve összegezte, és nemrégén újra felvetette (1972, 2010) a jelzős szerkezetekből alakult lexémák keletkezésének kérdését: pl. *tokaji* (bor), *fekete* (kávé) stb. Hogy miért tartom aktuálisnak a kérdés vizsgálatát a mai magyar nyelvhasználattal és a tankönyvekkel kapcsolatban, annak legfőbb oka a magyar nyelv különböző változataiban végbemenő gyors változás, amely komplex módon érinti mind a szemantikai, mind pedig a grammatikai jelentésváltozásokat.

A jelentéstapadás történetét nem egyszerű nyomon követni, mert különböző jelenségek tartoznak ide a grammatikai (szófajtani, alaktani, szintaktikai), lexikológiai, szemantikai és pragmatikai szakirodalomban. Jelen előadásomban nem tekintem feladatomnak a kérdés teljes körű vizsgálatát, csupán a legszükségesebb elméleti kérdéseket vizsgálom részben a történeti szemantikában, de többnyire a leíró nyelvészeti szakirodalomban.

„Tapadásnak nevezzük azt a szóalkotásmódot, melynek eredményeként az állandó szókapcsolat vagy összetett szó elmaradt tagjának jelentését egy másik tag veszi föl. A jelző önállósulására igen régi példa a kocsi, mely valamikor kocsi szekér, vagyis 'Kocs községben készült szekér' volt” (Grétsy 1976: 14). A Nyelvművelő kézikönyvben is önálló szóalkotási módként szerepel ez a típus, ugyanakkor különbséget tesznek a szerzők a vélt és valódi szóösszetételek elő- vagy utótagjának elhagyása között: „A vélt összetételekből való szóelvonás nem azonos a valódi összetételből való tapadásos önállósulással. Vélt összetételből vált ki például a szoroz (ebből: sokszoroz), az izmusok (-izmus képzős szavakból). Ezek tehát nem tapadásnak, hanem elvonásnak számítanak, mivel eddig nem létező szórészletet önállósítanak“ (Grétsy, Kovalovszky 1985: 949). Az *automobil* > *autó*, *villamoskocsi* > *villamos*, *miniszoknya* > *mini*, *autóbusz* > *busz*, *levélbélyeg* > *bélyeg* példákat mint valódi összetétel utótagjának önállósult alakjait már egyértelműen tapadásnak nevezhetjük, mivel önálló szókészleti elemmé váltak, és az eredeti összetett szó egészének jelentését hordozzák (vö. Vincze 2011: 52).

A jelentéstapadást Hadrovics László diakrón szemléletű szókincsvizsgálatában a *Magyar történeti jelentéstan* című könyvének *Összetételek egyszerűsödése* című fejezetében (1992: 89) a szóösszetétel első vagy második tagjának

elhagyását kihagyó összevonásnak nevezi. „Az összetételek közül különösen a kettőnél több tagból állók közül hagynak el egy tagot, főleg a középsőt. Így lett az *asszú-szőlő-bor*-ból ... *asszúbor*, majd *asszú* lett, majd egyszerűen *asszú*... (89). Hasonlóképpen ment végbe a következő szerkezet egyszerűsödése: *árpával-érő-körte*: *árpakörte*, *búzával-érő-körte*: *búzakörte*. De sokkal gyakoribb a kéttagú összetételek második tagjának elhagyása. Sok ilyen példa található a nyelvünkben. Pl. *nádorispán*: *nádor*, *bankócédula*: *bankó*, *keresztiszülő*: *kereszt*, *törzsőrmester*: *törzs*, *farmernadrág*: *farmer*”. Ritkább az összetétel első tagjának elhagyása. Pl. a *petrezselyem* egyszerűsödött *gyökér* neve, amely a petrezselyem zöldje, gyökere szembenállásból alakult ki. „Az ilyen fejlődés egész világosan az általánosból a konkrétebb felé történik, az ilyen típus tehát jelentésszűkülés” (Hadrovcics 1992: 90).

A jelentéstapadást a szemantikai szakirodalomban több más szerző is a jelentésszűküléssel hozza kapcsolatba. „A jelentéstapadás mindig jelentésszűküléssel jár: amikor a tokaji bor szerkezet determinánsa felveszi az egész szerkezet jelentését, akkor a tokaji már csak a borra vonatkozik, pedig sok minden lehet tokaji: pl. alma, ember, iskola stb.” (Pethő 2006: 78).

Nézzük meg, mit találhat a kérdésről az interneten böngésző tanuló!

„... a mondatban egymás mellett gyakran előforduló, szó szerkezetet alkotó szavak jelentése gyakran hat egymásra, például az egyikhez hozzátapad a másiknak a jelentése, aminek következtében a szó szerkezet egyik tagjának ugyanaz lesz a jelentése, mint az egész szó szerkezetnek” (mta.helyesiras.hu/blog)

A jelentéstapadás során a gyakoribb, hogy az összetétel előtagja (*gyorsvonat* → *gyors*, *mackónadrág* → *mackó*), illetve a szó szerkezet bővítése – többnyire jelzője – válik jelentéstapadás révén önálló szóvá, és átveszi az egész szerkezet jelentését (*somló*i, *tokaji*). Az mta.helyesiras.hu/blog a jelentéstapadást alaktani szempontból közelítve meg, alapvetően a rövidülés különböző eseteinek tartva, a következőképpen csoportosítja az idetartozó jelenségeket:

- **Szóösszetételből rövidült szavak:**

- **Minőségjelzős összetétel:** *feketekávé* → *fekete*, *gyorsvonat* → *gyors*.
- **Birtokos jelzős összetétel:** *napkelet* → *kelet*, *napnyugat* → *nyugat*, *filmforgatás* → *forgatás*.
- **Jentéssűrítő összetétel:** *diákjegy*, *diákigazolvány* → *diák*, *mackónadrág* → *mackó*, *személyvonat* → *személy*, *farmernadrág* → *farmer*.

Sólyom Réka neologizmusokat elemző tanulmányában a főnév melléknév szófajváltást vizsgálta (Sólyom 2015). Hivatkozunk néhány példájára a neologizmusok köréből: *gáz* (új jelentése: 'kellemetlen, kínos'), *király* és *zsír* (új jelentésük: 'szuper, nagyszerű'), *sirály* (új jelentés: 'szuper, nagyszerű') (vö. Sólyom 2015: 219–221).

A jelentéstapadás szófaji kérdést is érint: az aktuális és lexikai szófajváltást. Az alaki és szemantikai rövidítés útján létrejött lexémák azonban nem sorolhatók be egyetlen típusba. Az összetett szavakból jelentéstapadással létrejött lexémák leggyakrabban főnevek, ritkábban melléknevek.

• **Szószerkezetekből jelentéstapadással keletkező szavak:**

- **Minőségjelzős szerkezet:** *somlói galuska* → *somlói, tokaji bor* → *tokaji, vonós hangszer* → *vonós*, s ugyanez ment végbe egy jóval korábbi keletkezésű szavunk esetében is: *farkas állat* → *farkas*.
- A jelzős szerkezetből rövidült jelentéstapadásos lexémák szófaja főnév: a melléknévi jelző a jelzett szó jelentését is magába foglalva szófajváltással vált főnévvé. Amikor a szófaji határkérdéseket tárgyalják a tankönyvek, meg kell említeni ezt az esetet is.
- A jelentéstapadás útján létrejött ige, illetve igés szerkezet is gyakori a nyelvben.
- **Tárgyas szerkezet:** *asztalt terít* → *terít*.
- **Határozós szerkezet:** *rágyújt egy cigarettára* → *rágyújt, szűkölködik anyagiakban* → *szűkölködik*.
- **Alanyos szerkezet:** *delet üt az óra* → *delet üt*.
(vö. még Balogh 2007: 15–16, Vincze 3007: 307)

Mivel az alany, a tárgy és a határozó igei bővítmények, így az igés szerkezetekből a bővítmény elhagyásával jelentéstapadás útján önálló lexémává vált szavak igei szófajúak lesznek.

- A **szószerkezetek különböző típusaiból** is létrejönnek jelentéstapadás útján különböző szerkezetek, amelyek azonban nem egyetlen morféma-komplexumból álló lexémák, hanem több szóból álló lexéma értékű elemek. „Amennyiben ezen kifeje-

zéseket bővítmény nélkül használjuk, mindegyikük mellé egy bizonyos, meghatározott bővítmény értendő, és többé nem értelmezhetők szabad szókapcsolatként. Ez a jelenség a jelentéstapadás, amely a valóságban igen sok nyelvi elemet érint az egyszerű igéktől kezdve a több elemet tartalmazó, esetenként (tag) mondatértékű kifejezésekig.

kinyitja a gáz(csapo)t: 'öngyilkosságot követ el'

ég a ház [vkinek a feje fölött] 'bajban van, sürgősen cselekednie kell'

nem talál szavakat: ti. meglepetésében

elakad a lélegzete: ti. ijedtében v. meglepetésében

gázt ad: 'több erőt, energiát fektet vmibe' (Balogh 2007: 15).

Jakab István a jelzős szerkezetek rövidülésével, jelentéstömörítésével összefüggő jelentéstapadás kérdését a nyelvi ökonómiára törekvéssel magyarázza. Megjegyzi azonban, hogy „... csak akkor hagyható el a közlésből a szószervezet alaptagja, ha jelentése a beszédhelyzetből vagy a beszédelőzményből odaérthető a közlésbe, tehát hozzátapadhat a volt jelzőjéhez, és így toldalékai hozzászerkeszthetők a volt jelző alakjához” (Jakab 2010: 406).

A rövidítés egyik altípusának tekintett jelentéstapadást korábbi és újabb egyetemi tankönyveink ritkább szóalkotási módnak tekintették (vö. MMNy 1968, Mgr 2000, MNYK 2004). Az 1989-es rendszerváltást követően azonban gyakori produktív szóalkotási móddá vált. Erről tanúskodnak Minya Károly (2003, 2010) és Zimányi Árpád (2007, 2013) kutatásai is. Minya Károly *Mai magyar nyelvújítás* című könyvében fontos szerepet kapott ez a szóalkotási mód a neologizmusok keletkezési módjának leírásában (vö. még Súlyom 2015, Vincze 2007, 2011).

A ritkább szóalkotási módokról Zimányi Árpád a következőket jegyzi meg: „Mivel nem mindegyikük sorolható a morfológiai természetű folyamatok vagy műveletek közé, a leghelyesebb a morfológia és a szótan határsávjaként tárgyalni őket” (Zimányi 2007: 51).

A Balázs Géza szerkesztette *Jelentés a magyar nyelvről 2006–2010* (2010) című tanulmánykötet tartalmaz egy *Új magyar szavak* (1998–2010) című szótárt, amelyben a következő jelentéstapadással keletkezett lexémákat találjuk:

arcképes (igazolvány), *beadandó* (dolgozat), *diák* (igazolvány), *ex* (vkinek a volt barátja, barátnője, férje, felesége), *fehér* (házi pálinka Nógrádban), *gumis* (gumijavító vállalkozás, műhely), *kiülős* (vendéglő, cukrászda utcára nyíló terrasszal vagy utcára helyezett székekkel), *multi* (multinacionális), *önzőz* (önző módon viselkedik), *partizik* (zenés-táncos szórakozóhelyekre jár), *plázázás* (szórakoztató időtöltés). Ezek analógiájára ma is keletkeznek új szavak, amelyek különösen az internetes nyelvhasználatban igen gyakoriak.

A jelentéstapadással létrejött szavak ma nagyon produktívak a diáknyelvben, a beszélt és írott médiaműfajok nyelvében, a sportnyelvben, az internetes nyelvhasználatban, azaz az ún. írott beszélt nyelvben (Bódi) vagy a digilektusokban (Veszelszki 2010). A fenti műfajok hatására ezek a lexémák elterjednek a sztenderdben és behatolnak a hivatalos nyelvbe is.

Vincze Viktória német–magyar összevető vizsgálattal foglalkozó doktori disszertációjában arról is ír, hogy *-s* és más képzőkkel is létrehozhatunk szóróvidítéses, valamint jelentéstapadásos alakokat. A denominális főnévképzővel gyakran képezhetünk származékszavakat. „Mozaikszavakból leggyakrabban az *-s* denominális nomenképzővel, például: *laboros, fotós*; illetve jelentéstapadással létrejött rövidülésekhez is, például *autós, videós*. Az így képzett igékhez kapcsolódhat még az *-ás/-és*, valamint az *-ól/-ő* deverbális nomenképző is... *fogyózik / fogyózás/ fogyózó, tévézik / tévézés/ tévéző*. ... A termékeny *-l* és *-z* ige-képzők közül „rövidítések és betűszavak esetében csak a *-z* képző használható” (Vincze 2011: 135–136, vö. még Ladányi 1999: 178). Ugyanakkor a jelentéstapadás a szóképzésen kívül szófajtnai és szemantikai kérdést is érint.

Az eddig leírtakat összegezve a **jelentéstapadásnak** három alaptípusát különítem el:

- **Összetett szóból** létrejött lexéma. Az összetétel első vagy utolsó tagjának elhagyásával keletkezett önálló lexéma a megmaradt tag szófaji értékében szerepel, szótári szót hozva létre. Pl. *bélyeg* (levélbélyeg), *troli* (trolibusz).

- **Jelzős szó szerkezetből** keletkezett lexéma. A jelzős szintagmának többnyire a jelzője válik önálló lexémává, továbbá szófajt is vált, melléknévből vagy melléknévi igenévből főnévvé válik. Pl. *kipattanó* (labda), *büntető* (dobás), *előzetes* (fogvatartott vagy a fogva tartás módja; film), *módosító* (javaslat), *évértékelő* (beszéd), *négypartti* (egyveztetés) stb.

„*Négypartti a terrorcsomagról.* (ATV esti híradó 2016. 04. 08.)

„*CR majdnem belötte a **büntetőt** és a **kipattanót** is.*” (www.nemzetisport 2016. márc. 25.)

„*Csemői gyilkosság: **előzetesben van a két támadó.***” (hvg.hu/itthon.../2016.01.19)

„*Legfrissebben moziba kerülő filmek szinkronizált, feliratos illetve eredeti nyelvű **előzetesei.***” (www.fportal.hu/elozetesek);

Az *előzetes* szakkifejezésként ismert a filmiparban: pl. *magyar feliratos **előzetes**, eredeti nyelven **trailer*** (mozinezo.hu/film/elozetes) (l. még: *szinkronizált **előzetesek***).

A következő példában a szó mindkét jelentése felidéződik az olvasóban, ami stilisztikai többletértéket ad a szónak: „*Korhatáros **előzetest** kapott a Rossz szomszédság 2* (http://index.hu/kultur/cinematrix/2016/04/08)

„*Véget ért Gyurcsány **évértékelője.***” (www.origo.hu/itthon.../2016.01.23.)

„***Négypartit** szeretne a Fidesz,*” (rtl.hu/rtlklub/hirek/belfold/cikkek/85934, 2015. 07.29.)

Jelentéstapadással más nemzeti nyelvváltozatokban is keletkeznek szavak, ez bizonyítja, hogy a szóalkotási mód nem ritka. Pl. a felvidéki *brigád* 'társadalmi munka', 'alkalmi munka' (metonímia, ill. jelentéstapadás, vö. *brigádmunka*) (Lanstyák, Szabó Mihály VII. 2011: 93), vagy a **hajtási** szó: „... e kifejezés létrejöttében a szlovák modell szerepet játszott (ezért nem tiszta esete az önálló alkotásnak). Egyrészt a formális változat, a *hajtási igazolvány* utótagja a szlovák *preukaz* 'igazolvány' mintáját követi (a jogosítvány szlovák megfelelője inkább az *oprávnenie*), másrészt pedig az informális változat, a *hajtási* hasonló jelentéstapadással keletkezett, mint a szlovák *vodičský* vagy az univerzibált *vodičák* 'jogsi': a jelző szippantotta magába a jelzett szó jelentését, és nem fordítva, mint a magyar *jogosítvány/jogsi* esetében. –

Utólagos (2011) megjegyzés: Későbbi vizsgálataink alapján kiderült, hogy a *hajtási igazolvány* részben megőrzött régiség. A 19. század végén és a 20. század elején az állati erővel vontatott közforgalmú járműveket csak olyan személy hajthatta, akinek a rendőrhatalóság *hajtási jogosítvány*-t adott ki (vagyis ilyen engedélyt a bérkocsisoknak és a teherfuvarozóknak kellett kiváltaniuk). A *hajtási jogosítvány* mai romániai hivatalos szövegekből is adatolt, a romániai, kárpátaljai, vajdasági sajtóból pedig a *hajtási engedély* kifejezésre is van példánk” (Lanstyák, Szabómihály 2011: 122).

- **Több szóból álló lexéma értékű szerkezetek:** *gázt ad, kinyitja a gázt* stb.

3. A ritkább szóalkotási módok az anyanyelvkönyvekben

Az akadémiai nyelvtan (Tompá 1962), az egyetemi grammatika tankönyveink (Benczédy–Fábián–Rácz–Velcsovne 1969, Keszler 2000, Adamikné 2003), valamint egyes segédkönyveink (Kiefer 2003, Grétsy–Kovalovszky 1980, 1985) a szóalkotás olyan típusait, amelyek nagy része a könyv keletkezése előtt nem volt produktív a magyar sztenderdben, a ritkább szóalkotási módok közé sorolták. A felsorolt szakirodalom hatására a közoktatás tankönyvei is többnyire ezt az elvet követték. A fent említett grammatikák a hagyományos ritkább szóalkotási módok elnevezést használják ennek a csoportnak a megnevezésére annak ellenére, hogy az összefoglaló elnevezés különböző módon létrejött és különböző mértékben produktív szóalkotás-módokat foglal magába. De vannak közöttük olyan típusok is, amelyek ma nagyon gyakoriak a magyar nyelv különböző társadalmi változataiban (diáknyelv), mind a szóbeli, mind pedig az írásos kommunikációban. Különösen az interneten megjelenő ún. írott beszélt nyelvben (Bódi 2004), amelyet Érsok Nikoletta (2003) virtuális szóbeliségnek, Veszelszki Ágnes (Veszelszki 2010) pedig digilektusnak nevez. E nyelvváltozat sem egységes természetesen, műfajonként eltérő vonásokat mutat, de főbb jellemzői megtalálhatóak mind a diákok által gyakran látogatott internetes közösségi oldalakon, kommentekben, mind pedig a különböző médiaműfajok szövegeiben. Az internetes csevegőcsatornákon, közösségi oldalakon olvasott szövegek nyelvi jellemzői pedig mintául szolgálnak a tanulóknak, és meghatározzák nyelvi kultúrájukat: beszédüket, írásukat, és ezt a tényt nem lehet figyelmen kívül

hagyni, a tankönyvíróknak és a pedagógusoknak is foglalkozniuk kell vele. A régebbi általános és középiskolai tankönyvek nem foglalkoztak az internetes nyelvhasználattal, mert vagy nem volt még jelen vagy ennyire elterjedt ez a sokféle szövegtípust magába foglaló forrás, vagy pedig nem tartották fontosnak a tankönyvszerzők, mivel nem volt kimutatható hatása a diákok iskolai szövegeire. A 2010 után keletkezett tankönyvek közül azonban már több is foglalkozik a témával (vö. Bolgár–Bukorné 2011, OFI 2015).

A kérdést részletesebben középiskolai anyanyelvkönyvekben (9. osztályos és a középiskolák 1–4. osztálya számára készült nyelvtankönyv), Hajas Zsuzsa: Magyar nyelv 9. középiskolásoknak (2007), Antalné Szabó Ágnes – Ráátz Judit: Magyar nyelv és kommunikáció 9. osztály (2011), valamint a magyarországi 9. osztályos kísérleti tankönyvben (2015) vizsgáltam meg.

A Bolgár Katalin – Bukorné Danis Erzsébet (2011) által írt szlovákiai 9. osztályos *Magyar nyelv* című tankönyvben a szóalkotásmódok között *A szóalkotás egyéb módjai* cím alatt különböző típusú rövidítéseket, a szóelvonást (sétál: séta), a **szórövidülést** (szabadság: szabí, pulóver: pulcsi, testvér: tesó), a **szóvegyülést** (citrom+narancs: citrancs) és a **mozaikszókat** a betűszók (ENSZ: Egyesült Nemzetek Szövetsége) és a szóösszevonás alcsoportokban (MÜPA: Művészetek palotája, számtech: számítástechnika) tárgyalja. Nem tesz azonban említést a tankönyvszerző a jelentéstapadásról, az internetes kommunikációban megjelenő egyéb szóalkotási módokról sem. A következőket írja a témával kapcsolatban: „A szóképzésen és a szóösszetételen kívül számos más szóalkotási módot is ismerünk. Ezek azonban az említett két eljárással szemben ritkábban használatosak” (2011: 47). A tankönyv nem szól arról sem, hogy milyen nyelvi rétegekre, kommunikációs műfajokra jellemző az említett szóalkotási módok révén létrejött nyelvi alakulatok gyakorisága. Ugyancsak nem tesz különbséget az írott és a beszélt nyelv, valamint az új regiszter, az ún. írott beszélt nyelv, azaz a digitális kommunikációs szövegek nyelvi jellemzői, köztük a szóalkotási módok között. Nem foglalkozik továbbá az egyes típusok produktivitásának mértékével. A gyakorlatok is csak a betűszókhoz, szóvegyüléshez kapcsolódnak, de nagyon egyszerű gyakorlatok, amelyek új információt nem nyújtanak.

Az 1997-ben kiadott, sok középiskolában ma is használt Kovács László: Magyar nyelv 1–4. osztályos tankönyv – terjedelmének is köszönhetően – *A szóalkotás egyéb esetei* címen nagyon röviden foglalkozik a kérdéssel.

Szórővidülés: laboratórium › labor, tulajdonos › tulaj, Katalin › Kati

Szóvegyülés: ordít + kiabál › ordibál, csokor + bokréta › csokréta

Mozaikszó:

betűszó: FTC, MKDM

mozaikszó: Csemadok

Tulajdonnév: MÁV, MALÉV

köznév: tv, maszek

Népetimológia: tuberosa (latin) › tubarózsa

Kétségtelen, hogy a rendszerváltást megelőzően viszonylag ritka volt a jelentéstapadásos szóalkotásmód, de a tankönyv első kiadása 1997-ben készült, amikor a sztenderd nyelvváltozatban is, a centrális szókincsben is szerepeltek jelentéstapadással létrejött alakok. Pl. fekete (kávé), tokaji (bor) stb.

A szlovákiai magyar középiskolai anyanyelvi tanterv követelményeiben is *ritkább szóalkotási módok* címmel szerepel az anyag: a szórővidülés, szóvegyülés, mozaikszók, népetimológia (ÁOP 2011).

Az Uzonyi Kiss Judit, Csicsay Károly szerzőpáros Magyar nyelv. Tankönyv a gimnáziumok és szakközépiskolák II. osztálya számára c. tankönyvben (2012) *A szóalkotás egyéb fajtái* címen tárgyalja a kérdést (78. o.). A következő típusokat nevezi meg: szóelvonás, szórővidülés, szóvegyülés, mozaikszók. A jelentéstapadással nem foglalkozik, de a jelentéstapadásra hasonló példát sem említ. „Szóelvonás – a szó végét elhagyjuk: *romlik* → *rom*, *dacos* → *dac*, *piros* → *pír* stb. Az is elvonás, amikor a képzett utótagú összetett főnevet igeképzővel látjuk el, mint pl.: *nagytakarítás* → *nagytakarít*, *szakdolgozat* → *szakdolgozik* stb. nem a leghelyesebb kifejezések, de Magyarországon egyre gyakrabban használnak ehhez hasonlókat” (78. o.).

A magyarországi használatra való utalás a szóalkotásmód produktivitására utal, a hozzá fűzött megjegyzés azonban szakszerűtlen, mivel nem különíti el az egyes nyelvi változatokban már szakszóvá vált (szakdolgozik), más változatokban, szövegtípusokban inadekvát típusoktól (nagytakarít).

A magyarországi 9. osztályos *Magyar nyelv és kommunikáció* című kísérleti tankönyvet használják sok iskolában. Az OFI honlapján megtalálható kísérleti tankönyv, munkafüzet és a hozzájuk kapcsolódó digitális tananyagok sok kérdésben új szempontokat is felvetnek, segítik a tanulókat az interneten való tanulásban, de a vizsgált kérdéssel kapcsolatban kevés új információt adnak.

Az elméleti anyag különböző részei az alábbi fejezetekben található meg:

- A szóelemek. Új szóbeliség, Skype, Chat
- *A szavak felépítése, a szóelemek szerepe és használata,*
- *A toldalékmorfémák. Internetetikett*
- *Ritkább szóalkotási módok*

A ritkább szóalkotási mód elnevezést Forró Orsolya, a tananyagfejlesztő is átveszi a korábbi tankönyvekből, itt tárgyalja a szóelvonás mellett a szórövidítést is a mozaikszó-alkotáshoz tartozó két altípust, a betűszókat (ELTE, DÖK), a szóösszevonást (Malév). Idetartozónak veszi még a szóösszerántást (levegő+ég → lég), amelyet „igen kreatív szóalkotási mód”-nak nevez és a szóhasadást (család/cseléd). A jelentéstapadásról azonban nem tesz említést. És bár az internethasználattal kapcsolatban sok hasznos információt közöl, a fiatalok által olvasott, alkotott szövegek lexikai elemiről nem szól.

„A szóelvonás körébe két alapeset tartozik. Az első az, amikor a nyelvérzék képzett alaknak tart egy szóalakot, és a vélt vagy valós képzőt „levágja”: sétál > séta, tapsol > taps, zabál > zaba. A másodiknál a nyelvérzék egy összetett szóból valamelyik tagot „elvonja”: automobil > autó, málnaszörp > málna, autóbusz > busz. De szóelvonásnak számít az is, amikor összetett főnevekből összetett igéket hozunk létre: hőszigetelés > hőszigetel, nagytakarítás > nagytakarít, távirányító > távirányít stb.” (36. o.).

A fenti megfogalmazással több szakmai probléma is van: 1. nem jelzi a szövegrész szerzője, hogy az írott szóbeliségben (amely szakkifejezést viszont használja a tk!), és a diákok különböző írásos szövegeiben produktív szóalkotási mód, tehát egyáltalán nem ritka. 2. Valamint az összetett szóból leválasztott elő- vagy utótag önállósulása révén létrejött lexéma már véleményem szerint nem elvonás, hanem jelentéstapadás útján létrejött szó, ugyanis a megmaradt tag magába sűríti az egész szerkezet jelentését (vö. Minya 2003, 2010, Zimányi 2007, 2013). Az általam vizsgált korábbi tankönyvektől eltérően pozitívum a könyvben, hogy a tárgyalt ritkább szóalkotási módok gyakoriságát jelzi, valamint a hozzájuk kapcsolódó helyesírási tudnivalókat tárgyalja (36. o.). A tankönyvhöz tartozó *Digitális leckék* című segédanyagban további olyan kiegészítések találhatóak, amelyeket viszont a tankönyv elméleti törzsanyaga meg sem említ: az ikerítés, a népetimológia, a tulajdonnevek köznevesülése.

A munkafüzetben a különböző tananyagokhoz tartozó gyakorlatokban előkerül a rövidítés kérdése. Például a 26. részben: Helyesírás (gyakorlatok a tankönyvi leckéhez, 59–60.), de a jelentéstapadással itt sem foglalkozik a szerző.

5. Összegzés

A dolgozatban vizsgált, korábban ritkább szóalkotási módok közül ma nem egyformán ritka mindegyik. A részletesen elemzett jelentéstapadásnak nevezett szóalkotás mód nagyon produktív nemcsak a diáknyelvben, hanem az internetes nyelvhasználat más nyelvi változataiban, szövegtípusaiban is. A jelentéstapadásnak következő alaptípusait különítem el:

- Összetett szóból keletkezett lexéma: Az összetétel első vagy utolsó tagjának elhagyásával keletkezett önálló lexéma a megmaradt tag szófaji értékében szerepel, szótári szót hozva létre. Pl. *bélyeg* (levélbélyeg), *trolí* (trolibusz).
- Jelzős szintagmából keletkezett lexéma: A jelzős szintagmának többnyire a jelzője válik önálló szófajú lexémává, és szófajt is vált, melléknévből vagy melléknévi igenévből főnévvé válik. Pl. *kipattanó* (labda), *büntető* (dobás), *előzetes* (fogvatartott vagy a fogva tartás módja; film), *módosító* (javaslat), *évértékelő* (beszéd), *négypárti* (egyeztetés) stb.
- Több szóból álló szó szerkezetekből keletkezett lexéma értékű nyelvi elemek

Egyes vonzatos igéket igei bővítmény nélkül használva odaérthetjük a vonzattukat is. Így keletkeztek például a következő típusú példák is: *kinyitja a gáz(csapot)*, *ég a ház vki feje fölött*, *nem talál szavakat*, *elakad a lélegzete*, *gázt ad* stb.

A jelentéstapadással létrejött szavak ma nagyon gyakoriak a diáknyelvben, a beszélt és írott médiaműfajok nyelvében, a sportnyelvben, az internetes nyelvhasználatban, azaz az ún. írott beszélt nyelvben (Bódi) vagy más műszóval: a digilektusokban (Veszelszki 2010). A fenti műfajok hatására ezek a lexémák elterjednek a sztenderdben és behatolnak a hivatalos nyelvbe is.

A dolgozatomban részletesen elemzett szóalkotási módokat a régebbi egyetemi, főiskolai és közoktatási magyarnyelvtan-könyvekben ritkább szóalkotási módok néven együtt találjuk, több szerző a rövidítések egyes altí-

pusaiként említi őket. Dolgozatomban egyetemi tankönyveket (Nenczédy–Fábián–Rácz–Velcsovne 1968, Keszler 2000, Kiefer 2003, Adamikné Jászó Anna 2004, Pethő 2006), a magyarországi és felvidéki általános iskolai 9. osztályos Magyar nyelv, a 4. osztályos gimnáziumi Magyar nyelv, a 12. osztályos Magyar nyelv és kommunikáció, valamint a 9. osztályos Magyar nyelv és kommunikáció című kísérleti tankönyvet vizsgáltam meg. A vizsgálatom alapján azt figyeltem meg, hogy a 2000-es években keletkezett tankönyveink némelyike átveszi a ritkább szóalkotási módok elnevezést, mások – figyelembe véve, hogy az ifjúsági nyelv és az internet különböző csatornáin, szövegtípusaiban produktív szóalkotási móddá vált – egyéb szóalkotási módként nevezik meg. Viszont még ma is kevés tankönyv választja szét produktivitásuk és gyakoriságuk alapján az egyes szóalkotási módokat. Így az általam vizsgált jelentéstapadást sem különítik el egyértelműen a szórővidítés különböző típusaitól.

Felhasznált irodalom

- Állami oktatási program* 2011. Magyar nyelv és irodalom (műveltségterület: Nyelv és kommunikáció) Melléklet ISCED 3A. Értékelte és jóváhagyta a Magyar Nyelv és Irodalom Központi Tantárgybizottság. Országos Pedagógiai Intézet. Pozsony.
- Balogh Péter 2007. *Nyelvelmélet vagy nyelvhasználat: A gyakori szókapcsolatok használatáról*. In: Gecsó Tamás, Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet–nyelvhasználat*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 74. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, Tinta Könyvkiadó. Budapest. 11–17.
- Banczerovszki Janus 1998. Néhány gondolat a nyelvi és a kommunikációs normákról. *Nyr* 2.129–133.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve. Internetező és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Érsok Nikoletta 2003. *Írva csevegés – virtuális írásbeliség*. Magyar Nyelvőr 127. évf. 1. sz. 99–104. 2015. <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1271/127111.pdf>
- Letöltve 2016. ápr. 16.
- Gáldi László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Grétsy László (szerk.) 1976. *Mai magyar nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós 1980, 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jakab István 2010. *A jelzős szerkezetek redukciójának szó szerkezeti vizsgálata*. *Nyr*. 2010/4. sz. 405–11.

- Lanstyák István 2014. *Nyelvalakítás és nyelvi ideológiák*. Pozsony
http://web.unideb.hu/~tkis/lanstyak_istvan-nyelvalak_es_nyelvi_ideol_2014.pdf
 Letöltve: 206. ápr. 12.
- Minya Károly 2003. *Mai magyar nyelvújítás*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Molnár Mária 2014. *A nyelvi norma a magyar nyelvtudományban*. In: Baumann Tímea, Nádor Orsolya és Szűcs Tibor (szerk.): *Hungarológiai Évkönyv 15*. PTE Bölcsészettudományi Kar. Pécs. 41–54.
- Porkoláb Árpád 2015. *Az iskolában elsajátított írott nyelvi norma*. In: *Iskolakultúra* 2015. 1. sz. 75–89.
http://epa.oszk.hu/00000/00011/00199/pdf/EPA00011_iskolakultura_2015_11.pdf
 Letöltve: 2016. április 12.
- Rágyújt, tokaji, farkas és farmer: vajon mi a közös bennük? Alább kiderül*. In: Helyesírás.mta.hu <http://helyesiras.mta.hu/helyesiras/blog/show/jelentestapadas> 2015. márc. 3. Letöltve: 2016. 01.21.
- Simon Viktória 2014. Modern kódkeveredés: az internetes nyelvhasználat hatásai fiatalok írásbeli fogalmazásaiban. *Anyanyelv-pedagógia* 2014/1. szám
www.anyanyelv-pedagogia.hu/index.php?issue=25 Letöltve: 2016. április 12.
- Sólyom Réka 2015. Stílus és fogalmi integráció főnév → melléknév szófajváltással keletkezett magyar neologizmusokban.
nyelvor.c3.hu/period/1392/139209.pdf Letöltve: 2016. április 10.
- Szabómihály Gizella – Lanstyák István (szerk.) 2011. *Magyarok Szlovákiában VII*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja.
- Veszelszki Ágnes 2010. *Digilektus a lektusok rendszerében*. In: Illés-Molnár Márta – Kaló Zsuzsa – Klein Laura – Parapatics Andrea (szerk.): *Félúton 5. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája*. Budapest. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 199–215.
- Vincze Katalin 2007. Szóróvidülések a német és a magyar nyelvben. In: Geccső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet, nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 74*. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 307–312.
- Vincze Katalin 2011. *A német „Kurzwort” és magyar megfelelői. A rövidítés mint szóalkotási mód a német és a magyar nyelvben*. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Doktori Iskola Alkalmazott Nyelvészeti Program. Pécs.
<http://docplayer.hu/10562110-A-nemet-kurzwort-es-magyar-megfelelii-a-rovidites-mint-szoalkotasi-mod-a-nemet-es-a-magyar-nyelvben.html> Letöltve: 2016. 01. 21.
- Zimányi Árpád 2007. Újabb morfológiai jelenségek (magyar–angol összevető vizsgálat). *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 1. évfolyam 1. szám. Miskolc. 51–58.

- Zimányi Árpád 2010. *Szaknyelv és nyelvi norma*. In Dobos Csilla (szerk.): *Szaknyelvi kommunikáció*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 110. Miskolci Egyetem. Miskolc, Tinta Könyvkiadó. Budapest. 140–160.
- Zimányi Árpád 2013. *Szókészleti és morfológiai változások a mai magyar nyelvben*. Pandora Könyvek 31. EKF Líceum Kiadó. Eger. 49–52.

A vizsgált tankönyvek

- Adamikné Jászó Anna (főszerk.) 2004. *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Bencédy József – Fábrián Pál – Rácz Endre – Velcsov 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Antalné Szabó Ágnes–Raátz Judit 2013. *Magyar nyelv és kommunikáció*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bolgár Katalin – Bukorné Danis Erzsébet 2011. *Magyar nyelv az alapiskola 9. osztálya és a nyolcosztályos gimnázium 4. osztálya számára*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Bratislava.
- Csicsay Károly – Uzonyi Kiss Judit 2012. *Magyar nyelv*. Tankönyv a gimnáziumok és a szakközépiskolák II. osztálya számára. Terra Kiadó. Bratislava.
- Hajás Zsuzsa 2007. *Magyar nyelv 9. középiskolásoknak*. Pedellus Tankönyvkiadó. Debrecen.
- Keszler Borbála (főszerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2003. *A MAGYAR NYELV kézikönyve*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Magyar nyelv és kommunikáció*. 9. oszt. kísérleti tankönyv 2015. OFI. Budapest.
- Magyar nyelv és kommunikáció*. 9. osztályos munkafüzet a kísérleti tankönyvhöz. 2015. OFI. Budapest.
- Pethő József 2006. *Jelentéstan*. Bessenyei György Kiadó. Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza.
- Szabó László 1997. *Magyar nyelv a középiskola 1–4. osztálya számára*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Bratislava.

Abstract

The study deals with the word formation types, in which formal and semantic shortening and compression can be demonstrated clearly. These are the following: the shortening and detracting of words and the adherence of meaning. The author gives a short overview of the subject matter, later she examines the material in question on the basis of secondary school course books used for mother tongue education.